

HÖGSTA DOMSTOLENS DOM

meddelad i Stockholm den 28 maj 2025

Mål nr
B 7424-24

PARTER

Klagande

1. Riksåklagaren
Box 5553
114 85 Stockholm

2. Sekretess B

Ombud och målsägandebiträde: Advokat K.J.

Motpart

T.J.

Ombud och offentlig försvarare: Advokat Z.C.

SAKEN

Våldtäkt

ÖVERKLAGAT AVGÖRANDE

Svea hovrätts dom 2024-09-11 i mål B 10633-24

DOMSLUT

Hovrättens dom ändras på så sätt att Högsta domstolen

- dömer T.J. för våldtäkt, mindre grovt brott, enligt 6 kap. 1 § andra stycket brottsbalken och samma bestämmelse i dess lydelse före den 1 augusti 2022,
- bestämmer påföljden till fängelse två år,
- förpliktar T.J. att betala skadestånd till Sekretess B med 430 000 kr jämte ränta enligt 6 § räntelagen från den 29 maj 2023 och
- förpliktar T.J. att betala en avgift på 1 000 kr enligt lagen (1994:419) om brottsofferfond.

Högsta domstolen fastställer hovrättens sekretessförordnanden.

Sekretessbestämmelsen i 35 kap. 12 § offentlighets- och sekretesslagen (2009:400) ska fortsätta att vara tillämplig på uppgifter som har lagts fram vid Högsta domstolens förhandling inom stängda dörrar och som kan röja Sekretess B:s identitet samt på identitetsuppgifterna i partsbilagan till denna dom.

Z.C. ska få ersättning av allmänna medel för försvaret av T.J. i Högsta domstolen med 40 469 kr. Av beloppet avser 29 341 kr arbete, 134 kr utlägg, 2 900 kr tidsspillan och 8 093 kr 75 öre mervärdesskatt. Staten ska svara för kostnaden.

K.J. ska få ersättning av allmänna medel för sitt biträde åt Sekretess B i Högsta domstolen med 50 418 kr. Av beloppet avser 20 222 kr arbete, 1 987 kr utlägg, 18 125 kr tidsspillan och 10 084 kr mervärdesskatt. Staten ska svara för kostnaden.

YRKANDEN I HÖGSTA DOMSTOLEN

Riksåklagaren har yrkat att Högsta domstolen dömer T.J. för våldtäkt till fängelse i minst sex år eller, i andra hand, för oaktsam våldtäkt.

Målsäganden har yrkat att Högsta domstolen förpliktar T.J. att betala skadestånd till henne med 1 000 000 kr avseende kränkning och 50 000 kr avseende sveda och värk med ränta enligt 6 § räntelagen från den 29 maj 2023.

T.J. har motsatt sig att hovrättens dom ändras.

DOMSKÄL

Bakgrund

1. Målsäganden, som är 45 år, har en intellektuell funktionsnedsättning och autism. Hon har också diagnoserna ADHD, borderline och posttraumatiskt stressyndrom (PTSD). Hon har allvarliga sömnstörningar som yttrar sig i bland annat mardrömmar och panikångest.
2. Målsäganden bor sedan en längre tid på ett LSS-boende, vilket är en anpassad boendeform för personer med funktionsnedsättningar. Hon är ensam hyresgäst på boendet.
3. T.J. var anställd på boendet under tiden juli 2021–september 2023. Hans enda arbetsuppgift var att hjälpa och stödja målsäganden. Han hade inte någon utbildning för eller erfarenhet av arbete inom vård eller omsorg.

T.J. var sjukskriven eller av annat skäl frånvarande från arbetet under större delen av 2023.

4. Under en stor del av den tid han arbetade på boendet hade han till uppgift att vaka över målsäganden medan hon sov och hjälpa henne när hon hade nattlig ångest. En mindre del av tiden arbetade han dagtid och han gjorde då olika aktiviteter med målsäganden. En viss period arbetade han både dagtid och nattetid. Från och med våren 2022 och fram till slutet av maj 2023 hade T.J. och målsäganden en relation som bland annat innebar att de regelbundet hade samlag med varandra.

5. T.J. åtalades för våldtäkt, alternativt oaktsam våldtäkt, med – efter en justering vid huvudförhandlingen i Högsta domstolen – följande gärningsbeskrivning.

T.J. har vid ett stort antal tillfällen mellan den 1 maj 2022 och den 29 maj 2023 genomfört sexuella handlingar med målsäganden som inte deltog frivilligt. De sexuella handlingarna har för tiden från och med den 1 maj 2022 till och med den 31 juli 2022 bestått av samlag och andra sexuella handlingar som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförliga med samlag. För tiden från och med den 1 augusti 2022 till och med den 29 maj 2023 har de sexuella handlingarna bestått av vaginala, orala och anala samlag.

T.J. förmådde målsäganden att delta genom att allvarligt missbruka målsägandens beroendeställning till honom. Beroendeställningen bestod av att T.J. var personal på målsägandens LSS-boende. T.J. utnyttjade också otillbörligt att målsäganden på grund av sjukdom, funktionsnedsättning och/eller psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befann sig i en särskilt utsatt situation.

Det hände på [boendet] mellan den 1 maj 2022 och 29 maj 2023.

T.J. har i vart fall varit oaktsam beträffande omständigheten att målsäganden inte deltog frivilligt i de sexuella handlingarna.

6. Målsäganden yrkade att T.J. skulle betala skadestånd med 1 000 000 kr avseende kränkning och 50 000 kr för sveda och värk.

7. T.J. bestred ansvar för brott, bland annat på grund av bristande uppsåt, och bestred skadeståndsskyldighet.

8. Tingsrätten fann det styrkt att T.J. haft vaginala och orala samlag med målsäganden vid ett stort antal tillfällen mellan den 1 maj 2022 och den 29 maj 2023. Enligt tingsrätten befann sig målsäganden i en särskilt utsatt situation med hänsyn till sin intellektuella funktionsnedsättning i kombination med övriga diagnoser och till att hon bodde på ett LSS-boende med T.J. som enda nattpersonal. T.J. hade enligt tingsrätten utnyttjat detta på ett otillbörligt sätt när han valt att inleda en sexuell relation med henne. Tingsrätten ansåg att målsäganden dessutom hade befunnit sig i en stark beroendeställning till T.J. och att han hade förmått henne att delta i samlagen genom att allvarligt missbruka denna ställning.

9. Tingsrätten dömde T.J. för våldtäkt till fängelse i fem år och beslutade att han skulle betala skadestånd till målsäganden med 730 000 kr, varav 700 000 kr för kränkning och 30 000 kr för sveda och värk.

10. Hovrätten har frikänt T.J. och avslagit yrkandet om skadestånd. Målsäganden ansågs i och för sig ha stått i en beroendeställning till T.J. men det var enligt hovrätten inte bevisat att detta varit avgörande eller starkt påverkande när målsäganden valt att ha samlag med honom. Det var enligt hovrätten inte heller bevisat att målsäganden hade saknat eller haft klart begränsade möjligheter att freda sin sexuella integritet. Hon kunde därför inte anses ha befunnit sig i en särskilt utsatt situation.

Vad målet rör

11. Målet rör frågor om ansvar för våldtäkt och gäller särskilt tillämpningen av de bestämmelser som innebär att frivillighet är utesluten på grund av att gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att en person befinner sig i en särskilt utsatt situation eller allvarligt missbrukar en beroendeställning.

Allmänt om straffansvaret för våldtäkt

12. För våldtäkt döms den som, med en person som inte deltar frivilligt, genomför ett vaginalt, analt eller oralt samlag eller en annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförlig med samlag. Detsamma gäller den som förmår en person som inte deltar frivilligt att företa eller tåla en sådan handling. Vid bedömningen av om ett deltagande är frivilligt eller inte ska det särskilt beaktas om frivillighet har kommit till uttryck genom ord eller handling eller på annat sätt. (Se 6 kap. 1 § första stycket brottsbalken¹.)

13. I första stycket anges i tre punkter situationer då en person aldrig kan anses delta frivilligt. Så är fallet om deltagandet är en följd av våld eller hot (första punkten), om gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att personen befinner sig i en särskilt utsatt situation (andra punkten) eller om personen förmås att delta genom allvarligt missbruk av beroendeställning (tredje punkten).

¹ Paragrafen hade en något annan lydelse före den 1 augusti 2022 bland annat såvitt avser begreppet samlag, se SFS 2018:618. Beträffande den ändrade straffskalan, se p. 30 och 31.

Särskilt utsatt situation

14. Ett deltagande är aldrig frivilligt om gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att personen på grund av medvetlöshet, sömn, allvarlig rädsla, berusning eller annan drogpåverkan, sjukdom, kroppsskada, psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befinner sig i en särskilt utsatt situation (se 6 kap. 1 § första stycket 2 brottsbalken).

15. Att en person befunnit sig i en ”särskilt utsatt situation” karaktäriseras av att personen haft klart begränsade möjligheter att freda sin sexuella integritet. Omständigheterna kan vara hänförliga till såväl offrets person som yttre omständigheter. Det krävs inte att personen helt saknat förmåga att värja sig eller kontrollera sitt handlande och situationen kan vara skapad av flera omständigheter sammantagna. Bedömningen ska grundas på situationen i dess helhet. (Se prop. 2012/13:111 s. 30.)

16. Begreppet ”särskilt utsatt situation” infördes i våldtäktsbestämmelsen 2013 och ersatte då uttrycket ”hjätplöst tillstånd”. Att en person befunnit sig i ett hjälplöst tillstånd präglades enligt förarbetena av att personen inte haft någon möjlighet att värja sig eller kontrollera sitt handlande. Det innebar dock inte något krav på fysisk oförmåga eller en förlust av kroppskontroll; även att personen på grund av omständigheterna psykiskt upplevde en oförmåga att värja sig kunde konstituera ett hjälplöst tillstånd. (Se prop. 2004/05:45 s. 50.)

17. Skälet till att ett nytt begrepp infördes var att det i praxis ställts höga krav på vad som kunde utgöra ett hjälplöst tillstånd, framför allt när det gällde berusade och drogpåverkade personer. Men även beträffande personer med psykiska eller fysiska funktionsnedsättningar ansågs att begreppet hade fått ett alltför snävt tillämpningsområde. Begreppet särskilt utsatt situation är alltså ett vidare begrepp än hjälplöst tillstånd. Avsikten med utvidgningen av straffansvaret var att våldtäktsbestämmelsen skulle

omfatta situationer när någon utnyttjar att en annan person som utan att befinna sig i ett hjälplöst tillstånd ändå befinner sig i ett särskilt utsatt läge. (Jfr prop. 2012/13:111 s. 26 och 28 ff.)

18. I bestämmelsen räknas ett antal omständigheter upp som kan ligga till grund för att någon befinner sig i en särskilt utsatt situation. Uttrycket ”psykisk störning” ersatte det tidigare uttrycket ”psykiskt sjuk eller psykiskt utvecklingsstörd” i samband med ändringar av tvångsvårdslagstiftningens terminologi. Det innefattar bland annat det som numera benämns intellektuell funktionsnedsättning. (Se prop. 1991/92:35 s. 24.)

19. Det förhållandet att bestämmelsen nämner flera olika omständigheter som kan ligga till grund för en särskilt utsatt situation, liksom det förhållandet att den hänvisar till omständigheterna i övrigt, innebär att den relevanta situationen kan skapas av flera olika faktorer sammantagna (jfr prop. 2012/13:111 s. 30 och 112). Det finns inget hinder mot att, vid den helhetsbedömning som ska göras, beakta även sådana omständigheter som kan vara av betydelse enligt andra delar av 6 kap. 1 §. Vid helhetsbedömningen kan alltså som en av flera omständigheter beaktas om det har förelegat en sådan beroendeställning som avses i 6 kap. 1 § första stycket 3.

20. Det är inte nödvändigt att den som begått gärningen har övervunnit ett motstånd från den andres sida för att gärningen ska vara straffbar. Det är inte heller nödvändigt att det är gärningsmannen som tagit initiativet till den sexuella handlingen. (Jfr prop. 1991/92:35 s. 23 f.)

21. Däremot förutsätts för straffansvar att gärningsmannen har uppnått sitt syfte genom att otillbörligt utnyttja den andra personens särskilt utsatta situation.

22. I förarbetena anges att kravet på utnyttjande innebär att det ska finnas ett orsakssamband mellan tillståndet hos den andre och hans eller hennes deltagande i den sexuella handlingen (se prop. 2012/13:111 s. 113 och prop. 2017/18:177 s. 82 f.). Uttalandet om orsakssamband går tillbaka på förarbetena till brottet frihetskränkande otukt (senare benämnt sexuellt utnyttjande) som straffbelade genomförandet av sexuella handlingar med någon genom att utnyttja att denne befann sig i vanmakt eller hjälplöst tillstånd (se NJA II 1962 s. 175).

23. Efter att lagtexten utvidgats till att omfatta fler och mer komplexa situationer än tidigare kan kravet på orsakssamband inte ges en mer långtgående innebörd än att det ska finnas någon form av koppling mellan den särskilt utsatta situationen och genomförandet av den sexuella handlingen.

24. En viktig avgränsning av det straffbara området ligger i kravet på att det ska ha varit fråga om ett otillbörligt utnyttjande. När det gäller psykiskt sjuka eller psykiskt funktionsnedsatta personer skulle ett alltför långtgående straffansvar motverka deras rätt till ett sexualliv på villkor som så långt möjligt motsvarar vad som gäller för andra. Vid en bedömning av om en gärning ska anses straffbar måste därför beaktas såväl intresset av att skydda personer med intellektuella funktionsnedsättningar mot sexuella övergrepp som rätten för dessa personer att kunna ha en sexuell samvaro med andra. Det innebär att det ytterst måste göras en normativ bedömning av om gärningen verkligen är straffvärd (jfr Nils Jareborg m.fl., Brotten mot person och förmögenhetsbrotten, 2 uppl. 2015, s. 120).

25. Otillbörlighetskravet har i förarbetena uttryckts på det sättet att straffansvar inte ska träffa sådana fall där de sexuella handlingarna inte kan sägas innebära ett angrepp på den andres sexuella integritet. Bedömningen av om ett visst utnyttjande varit otillbörligt ska göras objektivt, dvs. utan att

beakta om personerna själva har ansett att agerandet har varit otillbörligt.
(Jfr prop. 2012/13:111 s. 113 samt prop. 2017/18:177 s. 82.)

Allvarligt missbruk av beroendeställning

26. Enligt 6 kap. 1 § första stycket 3 är ett deltagande i en sexuell handling aldrig frivilligt om gärningsmannen förmår den andra personen att delta genom att allvarligt missbruka att personen står i en beroendeställning till gärningsmannen.

27. Beroendeställningen kan ha sin grund i att någon är intagen tvångsvis i fängelse, psykiatriskt sjukhus eller institution för missbruksvård men också i ekonomiska mellanhavanden eller i ett anställningsförhållande. Andra exempel är förhållandet mellan lärare och elever och situationer i övrigt där ungdomar står i ett beroendeförhållande till en vuxen. Att det finns inslag av frivillighet eller valfrihet utesluter inte straffansvar. (Se NJA II 1962 s. 174, prop. 1983/84:105 s. 25 f. och NJA 2015 s. 536 p. 12.)

28. I kravet på att gärningsmannen ska förmå den andra personen till deltagandet i den sexuella handlingen ligger att det krävs någon form av påverkan. Det krävs dock inte att den som begår gärningen behöver övervinna någon form av motstånd från den andres sida. Redan subtila påtryckningar kan vara tillräckligt. Rekvisitetet förmå finns också i första stycket andra meningen. I anslutning till att den meningen infördes uttalades att rekvisitetet innebär ett krav på ett aktivt agerande från gärningsmannens sida som är inriktat på ett visst resultat. (Se prop. 2017/18:177 s. 83 och prop. 2021/22:231 s. 27, jfr också NJA 1988 s. 279.)

29. För straffbarhet krävs vidare att gärningsmannen allvarligt missbrukar att den andra personen befinner sig i en beroendeställning. Gärningen ska framstå som ett maktövergrepp mot en svagare person och beroendeställningen ska ha varit sådan att den har varit avgörande för eller

åtminstone starkt har påverkat den andra personens handlande. Den mot vilken gärningen förövats ska ha stått under ett tryck som varit av allvarlig betydelse för honom eller henne. (Se NJA II 1962 s. 174 och NJA 2015 s. 536 p. 13.)

Straffskalorna för våldtäkt

30. Straffskalan för våldtäkt är fängelse i lägst tre och högst sex år. Före den 1 augusti 2022 var straffminimum för brottet fängelse i två år.

Höjningen motiverades med att det tidigare minimistraffet inte återspeglade att våldtäktsbrottet innebär en mycket allvarlig kränkning av en annan persons sexuella integritet. (Se prop. 2021/22:231 s. 50.)

31. Om brottet är mindre grovt döms till fängelse i lägst sex månader och högst fyra år. Före den 1 augusti 2022 var straffminimum fängelse i fjorton dagar.

32. Bestämmelsen om mindre grovt brott är avsedd att tillämpas restriktivt och träffa fall där omständigheterna klart avviker från vad som normalt är fallet vid denna brottstyp (se prop. 2004/05:45 s. 138).

Bestämmelsen kan bli tillämplig bland annat i fall som i och för sig är straffbara men som samtidigt ligger nära gränsen för en psykiskt sjuk människas rätt till ett eget sexualliv (se a. prop. s. 53 och 138). Motsvarande bör gälla i fråga om den som har en intellektuell funktionsnedsättning (jfr p. 18).

33. I samband med 2018 års reform uttalade regeringen att regeln kan komma att aktualiseras i fler fall än tidigare eftersom vissa gärningar som tidigare utgjorde sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning och grovt sådant brott nu skulle bedömas enligt bestämmelsen om våldtäkt. Det ansågs rimligt med en något större differentiering än tidigare vid bedömningen av gärningarnas straffvärde. Avsikten var dock att

tillämpningen av den mindre stränga straffskalan alltjämt skulle vara restriktiv. (Se prop. 2017/18:177 s. 83 f.)

34. I anslutning till 2022 års ändring anfördes att straffvärdebedömningen vid den mindre grova graden av våldtäkt normalt görs på det sättet att domstolen tar ställning till i vilken utsträckning straffvärdet understiger minimistraffet för våldtäkt. (Se prop. 2021/22:231 s. 50.)

Bedömningen i detta fall

Inledning

35. I åtalet görs gällande att T.J. förmådde målsäganden att delta i de sexuella handlingarna genom att allvarligt missbruka hennes beroendeställning till honom och att han också otillbörligt utnyttjade att hon befann sig i en särskilt utsatt situation.

36. Med hänsyn till hur åtalet har utformats prövar Högsta domstolen inledningsvis om frivillighet varit utesluten med tillämpning av 6 kap. 1 § första stycket 3 brottsbalken, dvs. om målsäganden stått i en beroendeställning till T.J. och om han i så fall har förmått henne till de sexuella handlingarna genom att allvarligt missbruka det förhållandet. Därefter prövas, om det finns anledning till det, om frivillighet varit utesluten med tillämpning av första stycket 2, dvs. om hon befunnit sig i en särskilt utsatt situation och om T.J. otillbörligt utnyttjat detta.

37. Det finns emellertid skäl att dessförinnan redovisa vad som framgår av utredningen avseende målsägandens diagnoser och neuropsykologiska status samt avseende den relation T.J. och målsäganden haft och de sexuella handlingar som förekommit.

Målsägandens funktionsnedsättningar m.m.

38. De utredningar som gjorts beträffande målsäganden visar att hon har en intellektuell funktionsnedsättning som innebär att hon i flera avseenden ligger på ett barns nivå. Hennes intellektuella förmågor anses motsvara en mental ålder på 9–12 år. Av de framlagda utredningarna och de förhör som hållits med personer som känt målsäganden länge framgår att hon har svårt för socialt samspel och att sätta sig in i hur andra tänker samt att hon är mycket rutinbunden. Hon beskrivs också ha svårt att byta perspektiv och att bedöma konsekvenser av ett handlande. Vidare framgår att hon har en ojämn funktionsförmåga; hon kan t.ex. fungera bra på konkret nivå men har svårt med abstrakt tänkande. Hon har en verbal förmåga som kan ge intryck av att hon förstår mer än vad hon faktiskt gör. Bland annat kan hon i vissa situationer uppträda så att omgivningen inte märker hennes funktionsnedsättning.

39. Målsäganden bor sedan mer än tio år på ett LSS-boende. Boendet består av flera byggnader, men hon är ensam hyresgäst där. Det fungerar inte för henne att bo tillsammans med andra. Målsäganden har ett stort behov av personal som ger henne stöd och hjälp i vardagen. Hon har ett särskilt stort behov av hjälp nattetid på grund av allvarliga sömnstörningar med mardrömmar och panikångest. Hon har haft ett självskadebeteende.

40. När det gäller målsägandens sociala situation i övrigt framgår att hon står nära flera av sina syskon och syskonbarn samt sin mamma. De bor dock i andra delar av landet. Hon har även vissa sociala kontakter i övrigt och hon har haft en pojkvän.

41. Vidare framgår att det har varit en mycket hög personalomsättning på målsägandens boende. Målsäganden har svårt att bygga upp ett förtroende för personal och det uppstår lätt konflikter. När målsäganden inte kommer överens med en person kan den personen inte arbeta på boendet.

Relationen mellan T.J. och målsäganden

42. Det är utrett att T.J. och målsäganden hade en relation som inleddes våren 2022 och pågick fram till slutet av maj 2023. Det har inte gjorts gällande annat än att det var fråga om en kärleksrelation. Som villkor för sexuell samvaro med T.J., som var gift, krävde målsäganden att han skulle bevisa att han inte längre delade säng med sin fru.

43. Den sexuella samvaron innefattade vaginala och orala samlag. Det har i Högsta domstolen inte gjorts gällande att det förekommit anala samlag. Uppgifterna från T.J. och målsäganden om hur ofta de hade samlag går isär något. T.J. har uppgett att det var ungefär en gång i veckan, möjligen något oftare i början, medan målsäganden har uppgett att det var flera gånger i veckan.

44. Det har inte påståtts annat än att målsäganden accepterat att delta i samlagen och att de i den meningen har skett med samtycke från hennes sida. Annat är inte heller visat.

45. Relationen mellan T.J. och målsäganden var okänd för övrig personal på boendet fram till sommaren 2023. Målsäganden berättade då om relationen i anslutning till att hon fick reda på att T.J. inte skulle komma tillbaka till arbetet på hennes boende.

Har T.J. förmått målsäganden att delta genom allvarligt missbruk av en beroendeställning?

46. T.J. har i sitt arbete haft som uppgift att hjälpa och stödja målsäganden. Det framgår av utredningen att T.J., när han började arbeta på boendet, fungerade mycket väl med henne. För omgivningen har det varit tydligt att hon kände ett starkt förtroende för honom. Målsäganden har själv beskrivit att han utgjorde ett stort stöd och en trygghet för henne. Det har

också framgått att det efter hand endast var T.J. som arbetade hos henne nattetid.

47. Med hänsyn till målsägandens diagnoser och intellektuella funktionsnedsättning, de svårigheter hon har i sin dagliga livsföring och den viktiga roll som T.J. i sin anställning hade för att hjälpa och stödja henne redan innan den sexuella relationen påbörjades måste hon anses ha stått i en beroendeställning till honom.

48. För att frivillighet ska vara utesluten med tillämpning av 6 kap. första stycket 3 krävs att T.J.s agerande har inneburit ett allvarligt missbruk av målsägandens beroendeställning. För straffansvar krävs att handlandet framstår som ett maktövergrepp mot en svagare person. Beroendeställningen ska ha varit sådan att den har varit avgörande för eller åtminstone starkt har påverkat hennes handlande. Vidare ska T.J. ha förmått målsäganden till deltagande i de sexuella handlingarna genom någon form av påverkan; det ska ha förekommit ett aktivt agerande från hans sida som varit inriktat på ett visst resultat. (Se p. 28 och 29.)

49. Den bevisning som har lagts fram ger visserligen stöd för att den beroendeställning målsäganden har befunnit sig i har påverkat hennes handlande. Utredningen visar emellertid inte att T.J. direkt eller indirekt förmått målsäganden att delta i de sexuella handlingarna eller att han på det sätt som krävs för straffansvar allvarligt har missbrukat hennes beroendeställning till honom. Det innebär att åtalet inte ska bifallas med stöd av 6 kap. 1 § första stycket 3.

Har målsäganden varit i en särskilt utsatt situation och har T.J. i så fall otillbörligen utnyttjat detta?

50. De diagnoser och den intellektuella funktionsnedsättning som målsäganden har innebär att hon har en psykisk störning i den mening som

avses i 6 kap. 1 § första stycket 2. Det som framkommit om hennes tillstånd innebär att hon har en nedsatt förmåga att värna om sin sexuella integritet. Hennes funktionsnedsättningar kan dock inte anses vara av det slaget att de innebär att hon alltid är i en särskilt utsatt situation. Hon har alltså, trots sina funktionsnedsättningar, möjlighet att själv bestämma om sexuell samvaro med andra. Vid bedömningen av om målsäganden har befunnit sig i en särskilt utsatt situation i samband med de sexuella handlingarna med T.J. ska emellertid beaktas att de ägt rum på hennes LSS-boende där hon bott ensam och, inte minst nattetid på grund av sina svåra mardrömmar och ångestattacker, har varit i en tydlig beroendeställning till personalen på boendet. Det får mot den bakgrunden anses klart att målsäganden – i vart fall när hon med sitt hjälpbehov har varit utlämnad till personalen på boendet – har befunnit sig i en sådan särskilt utsatt situation som avses i bestämmelsen.

51. För straffansvar är emellertid inte tillräckligt att målsäganden har befunnit sig i en särskilt utsatt situation. Det krävs också att T.J. otillbörligt har utnyttjat den situationen. Utrymmet för att en sexuell samvaro inte ska innefatta ett otillbörligt utnyttjande måste emellertid ses som mycket begränsat i den särskilt utsatta situation som målsäganden befunnit sig i, dvs. när hon med sitt hjälpbehov har varit utlämnad till personalen på boendet.

52. Utgångspunkten för bedömningen av om det har förekommit ett otillbörligt utnyttjande är målsägandens diagnoser och intellektuella funktionsnedsättning, som innebär att hon inte har samma möjligheter som andra att sätta gränser för sitt deltagande i sexuella handlingar. T.J.s uppgift som anställd har varit att ge henne stöd och hjälp och han blev efterhand i praktiken den enda personen som arbetade med henne. Han hade fått stor betydelse för henne och hennes tillvaro redan innan den sexuella relationen inleddes. De sexuella handlingarna har ägt rum på boendet och skett i ett

sammanhang där målsäganden haft ett stort behov av stöd och hjälp från T.J. Han har också sagt till henne att de måste hålla relationen hemlig, vilket inneburit att hon inte har talat med någon om den. Dessa omständigheter leder till slutsatsen att det funnits en koppling mellan hennes särskilt utsatta situation och hennes deltagande i de sexuella handlingarna och att T.J. vid genomförandet av handlingarna – även om de ägt rum inom ramen för en kärleksrelation – otillbörligt har utnyttjat hennes särskilt utsatta situation.

Har T.J. haft uppsåt?

53. För att uppsåt ska föreligga krävs inte att T.J. själv dragit slutsatsen att målsäganden har befunnit sig i en särskilt utsatt situation eller att han otillbörligt har utnyttjat denna. Däremot krävs att han har haft uppsåt till de faktiska omständigheter som läggs till grund för bedömningen att dessa rekvisit är uppfyllda. I den delen kan konstateras att T.J. har informerats om målsägandens tillstånd och måste ha förstått hennes begränsningar. Han har också haft insikt om vilken roll han i sin anställning haft för henne. Det står mot den bakgrunden klart att han har haft erforderligt uppsåt.

Är det fråga om mindre grova brott?

54. Vid bedömningen av hur gärningarna ska rubriceras bör beaktas att det inte är visat annat än att de sexuella handlingarna har skett inom ramen för en kärleksrelation. Det är heller inte visat annat än att målsäganden – inom de ramar som sätts av den särskilt utsatta situationen – har accepterat att delta i samlagen, även om hon inte har deltagit frivilligt på ett sätt som utesluter straffansvar.

55. Mot den bakgrunden bör gärningarna bedömas som mindre grova våldtäkter (jfr p. 32 och 33).

Straffvärde och straffmätning

56. T.J. ska dömas för ett antal mindre grova våldtäkter enligt 6 kap. 1 § andra stycket under perioden 1 maj 2022–29 maj 2023. Det är utrett att T.J. och målsäganden hade samlag ungefär en gång per vecka.

57. Som framgått har gärningarna begåtts inom ramen för en kärleksrelation och målsäganden har – även om frivillighet i den mening som avses i paragrafen inte föreligger – accepterat att delta i de sexuella handlingarna. Samtidigt står det klart att det varit fråga om en relation mellan T.J., en intellektuellt fullt fungerande vuxen man, och en person med en starkt reducerad intellektuell funktionsnivå (se p. 38); en person som T.J. inom ramen för sin anställning också har haft i uppgift att stödja och hjälpa.

58. Vid en sammanvägd bedömning får straffvärdet anses motsvara fängelse i två år och sex månader. Med hänsyn till att T.J. har förlorat sitt arbete bör en reducering ske och T.J. dömas till fängelse i två år.

Skadestånd

59. Målsäganden har yrkat att T.J. ska betala skadestånd till henne med 50 000 kr för sveda och värk och med 1 000 000 kr för kränkning.

60. Skadestånd för sveda och värk omfattar ersättning för fysiskt och psykiskt lidande av övergående natur (se 2 kap. 1 § och 5 kap. 1 § första stycket 3 skadeståndslagen). Det finns inte skäl att bestämma ersättningen för sveda och värk till något annat belopp än det som tingsrätten kommit fram till.

61. Skadestånd med anledning av kränkning bestäms efter vad som är skäligt med hänsyn till handlingens art och varaktighet (se 2 kap. 3 § första stycket och 5 kap. 6 § första stycket skadeståndslagen). Sedan den 1 juli

2022 gäller uttryckligen att ersättningen ska bestämmas på ett sätt som även innebär att den kränkte får upprättelse för angreppet. Ändringen innebär en påtaglig höjning av ersättningsnivåerna, normalt en fördubbling. De nya nivåerna ska tillämpas på kränkning som skett efter den 1 juli 2022. (Jfr ”Kränkningen före lagändringen” NJA 2023 s. 362 och 5 kap. 6 § första stycket skadeståndslagen; för bestämmelsen i dess lydelse före den 1 juli 2022, se SFS 2001:732.)

62. I 5 kap. 6 § andra stycket anges ett antal omständigheter som särskilt ska beaktas vid bedömningen enligt första stycket, däribland om handlingen riktat sig mot någon med särskilda svårigheter att värja sin personliga integritet (3) och om handlingen inneburit missbruk av ett beroende- eller förtroendeförhållande (4). Punkten 4 ändrades den 1 juli 2022 på så sätt att det särskilt ska beaktas om handlingen riktat sig mot någon som den skadeståndsskyldige har eller tidigare har haft ett nära förhållande till.

63. De gärningar som berättigar målsäganden till ersättning för kränkning har begåtts såväl före som efter lagändringarna den 1 juli 2022. Detta bör beaktas vid bestämmande av ersättningen för kränkning.

64. Utgångspunkten för bedömningen är att T.J. döms för våldtäkt, mindre grovt brott. I likhet med den bedömning som gjorts avseende gärningarnas allvar och straffvärde ska beaktas att det inte är visat annat än att de sexuella handlingarna skett inom ramen för en kärleksrelation. Det har emellertid varit fråga om handlingar mellan en intellektuellt fullt fungerande vuxen man och en person med en starkt reducerad intellektuell funktionsnivå och det har varit fråga om ett stort antal gärningar under en längre tidsperiod. Detta verkar i höjande riktning. Ersättningen för kränkning bör, med hänsyn till att den större delen av gärningarna skett efter lagändringen, skäligen bestämmas till 400 000 kr.

Sammanfattning

65. T.J. har genomfört vaginala och orala samlag med målsäganden genom att otillbörligt utnyttja att hon på grund av sin intellektuella funktionsnedsättning, sina diagnoser och omständigheterna i övrigt befunnit sig i en särskilt utsatt situation. Han ska därför dömas för våldtäkt. Våldtäkterna ska bedömas som mindre grova brott (se 6 kap. 1 § andra stycket brottsbalken).
66. Påföljden ska bestämmas till fängelse i två år.
67. T.J. ska betala skadestånd till målsäganden med 30 000 kr för sveda och värk samt med 400 000 kr för kränkning.
68. Hovrättens domslut ska ändras i enlighet med detta.
-

I avgörandet har deltagit justitieråden Petter Asp, Eric M. Runesson (skiljaktig), Cecilia Renfors (referent), Christine Lager och Anders Perklev (skiljaktig).
Föredragande har varit justitiesekreteraren Henning Eriksson.

SKILJAKTIG MENING

Justitieråden Eric M. Runesson och Anders Perklev är skiljaktiga beträffande frågan om ansvar och anser att åtalet ska ogillas. De anför följande.

1. Av 6 kap. 1 § första stycket brottsbalken följer att en person när vissa omständigheter föreligger aldrig kan anses delta frivilligt i en sexuell handling. Det gäller bland annat om

- gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att personen på grund av medvetslöshet, sömn, allvarlig rädsla, berusning eller annan drogpåverkan, sjukdom, kroppsskada, psykisk störning eller annars med hänsyn till omständigheterna befinner sig i en särskilt utsatt situation (andra punkten i bestämmelsen), eller
- gärningsmannen förmår personen att delta genom att allvarligt missbruka att personen står i beroendeställning till gärningsmannen (tredje punkten i bestämmelsen).

2. I bestämmelsens andra punkt nämns flera olika omständigheter som kan ligga till grund för att en särskilt utsatt situation föreligger; situationen kan skapas av flera olika sådana omständigheter sammantagna (jfr prop. 2012/13:111 s. 30 och 112). Hänvisningen till omständigheterna i övrigt innebär också att uppräkningslistan inte är avsedd att vara uttömmande.

3. Situationen att en person befinner sig i en beroendeställning till gärningsmannen är särskilt reglerad i bestämmelsens tredje punkt. För straffbarhet krävs där att gärningsmannen förmår personen att delta genom att allvarligt missbruka att en beroendeställning föreligger. Det innebär ett högre krav för straffbarhet jämfört med den andra punkten, där det är

tillräckligt att gärningsmannen otillbörligt utnyttjar situationen. En beroendeställning till gärningsmannen avser också ett förhållande som till sin karaktär skiljer sig från inverkan av de kroppsliga eller psykiska tillstånd som anges i den andra punkten.

4. Det nu anförda talar för att en persons beroendeställning till gärningsmannen inte också bör inverka på bedömningen av om personen befinner sig i en särskilt utsatt situation. En sådan tillämpning skulle innebära att ett utnyttjande av beroendeställningen kommer att prövas mot ett lägre krav för straffbarhet än enligt tredje punkten, vilket framstår som mindre väl förenligt med straffbestämmelsens struktur och ordalydelse.

Bedömningen i detta fall

5. Vi delar majoritetens uppfattning att målsäganden måste anses ha stått i en beroendeställning till T.J. (se p. 47 i majoritetens domskäl). Såsom majoriteten också kommit fram till visar utredningen emellertid inte att T.J. direkt eller indirekt förmått målsäganden att delta i de sexuella handlingarna eller att han på det sätt som krävs för straffansvar allvarligt har missbrukat hennes beroendeställning till honom. Det innebär att åtalet inte ska bifallas med stöd av 6 kap. 1 § första stycket 3 (se p. 49 i majoritetens domskäl).

6. När det sedan gäller bedömningen av om målsäganden befann sig i en särskilt utsatt situation anser vi liksom majoriteten att hon, trots sina funktionsnedsättningar, har möjlighet att själv bestämma om sexuell samvaro med andra (se p. 50 i majoritetens domskäl). Målsägandens funktionsnedsättningar utgör alltså inte en omständighet som är tillräcklig för att anse att hon, utan att något ytterligare förhållande tillkommer, kan anses befinna sig i en särskilt utsatt situation. Frågan blir då om det förelegat något sådant tillkommande förhållande när hon vistades på boendet.

7. Målsäganden har till följd av sina funktionsnedsättningar ett stort hjälpbehov. När hon var på boendet tillgodosågs hjälpbehovet huvudsakligen av T.J. Det innebär, som redan konstaterats, att målsäganden stod i en beroendeställning till honom. Detta förhållande utgör emellertid inte en sådan omständighet som kan läggas till grund för bedömningen av om målsäganden befann sig i en särskilt utsatt situation i den andra punktens mening. Förhållandet ska i stället prövas enligt 6 kap. 1 § första stycket 3 (se p. 4 och 5).

8. Såsom majoriteten framhåller har annat inte gjorts gällande än att den sexuella samvaron ägde rum inom ramen för en kärleksrelation (se p. 42 i majoritetens domskäl). Av utredningen framgår att målsäganden under den tid som T.J. arbetade på boendet utvecklade starka känslor för honom, vilket naturligen medförde en sårbarhet hos henne. Inte heller detta förhållande utgör emellertid en omständighet som enligt 6 kap. 1 § första stycket 2 kan läggas till grund för att målsäganden befann sig i en särskilt utsatt situation i straffbestämmelsens mening.

9. Vid en samlad bedömning av vad som framkommit i målet kan det inte anses visat att målsäganden när vart och ett av samlagen ägde rum befann sig i en sådan särskilt utsatt situation som avses i bestämmelsen. Åtalet ska därför ogillas.

10. Överröstade i frågan om ansvar är vi ense med majoriteten i övriga frågor i målet (jfr 29 kap. 2 och 4 §§ rättegångsbalken).
